

*А. Вінченко,
Університет менеджменту освіти,
м. Київ*

**ВПЛИВ РЕФОРМ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX СТ. НА УПРАВЛІННЯ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНИМ ПРОЦЕСОМ В
ДУХОВНИХ СЕМІНАРІЯХ**

Анотація: У статті аналізується становище духовних семінарій після реформ другої половини XIX ст. Увага акцентується на змінах в системі управління семінаріями, особливостях становища викладачів, специфіці виховного процесу в освітніх закладах духовного відомства, що вплинуло на формування світогляду семінаристів.

Ключові слова: духовна семінарія, освіта, управління, Священний синод, реформа, інспекція, кондуїт.

А. Виниченко

**ВЛИЯНИЕ РЕФОРМ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ XIX В. НА УПРАВЛЕНИЕ УЧЕБНО-
ВОСПИТАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ В ДУХОВНЫХ СЕМИНАРИЯХ**

Аннотация: В статье анализируется положение духовных семинарий после реформ второй половины XIX ст. Внимание акцентируется на изменениях в системе управления семинариями, особенностях положения преподавателей. Анализируется специфика воспитательного процесса в образовательных заведениях духовного ведомства, что повлияло в дальнейшем на формирование мировоззрения семинаристов.

Ключевые слова: духовная семинария, образование, управление, Священный синод, реформа, инспекция, кондуит.

A. Vinichenko

**THE INFLUENCE OF REFORMS OF RUSSIAN EMPIRE OF THE
SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY ON MANAGEMENT
OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN SEMINARIES**

Annotation: The article deals with the situation of seminaries after the reforms of the second half of the nineteenth century and focuses on the changes in the system of seminaries, the special situation of teachers, the specificity of the educational process in educational institutions of the spiritual ministry, which influenced the formation of seminarians outlook.

Keywords: seminary, education, management, the Holy Synod, reform, inspection, conduit.

Постановка проблеми. Православне духовенство в розвитку освітнього процесу відіграло значну роль і, насамперед, через діяльність духовних семінарій, які залишили глибокий слід в просвітництві суспільства не лише в релігійному, а й загальноосвітньому, духовному, культурному плані. Оскільки саме освіта, яку надавали духовні семінарії, була найдоступнішою для дітей незаможних родин, а її рівень прирівнювався до рівня світських гімназій, тому випускник семінарії мав право вступати до вищого навчального закладу.

Проблема духовної освіти в державі залишається актуальною і до тепер часу, бо переосмислення історичного досвіду духовних шкіл є необхідною умовою для створення сучасної системи духовно-навчальних закладів

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія питання, незважаючи на його важливість, явно недостатня. У спеціальних дослідженнях, присвячених освітній політиці держави, духовні семінарії згадуються в контексті загальнодержавних реформ¹. Корисні відомості за темою можна знайти в дослідженнях, присвячених державним діячам з питань духовних шкіл, наприклад обер-прокурорам². Враховується цей аспект і в дослідженнях щодо вищої духовної школи. Але в усіх цих роботах державна освітня політика вивчається упродовж короткого проміжку часу – частіше за усе одне царювання. Виключення складає лише праця П. В. Знаменського, але ним аналізується лише XVIII ст³.

¹Прилежаев Е. М. Царствование Александра I в истории русской духовной школы / Е. М. Прилежаев. – СПб., 1878.

²Полунов А. Ю. Под властью обер-прокурора. Государство и Церковь в эпоху Александра III / А. Ю. Полунов. – М., 1996.

³Прилежаев Е. М. Царствование Александра I в истории русской духовной школы / Е. М. Прилежаев. – СПб., 1878.; Знаменский П. В. Основные начала духовноучилищной реформы в царствование императора Александра I / П. В. Знаменский. – Казань, 1878.; Вишленкова Е. А. Духовная школа России первой четверти XIX века / Е. А. Вишленкова. – Казань, 1998.; Дьяконов К. П. Духовные школы в царствование императора Николая I / К. П. Дьяконов. – Сергиев Посад, 1907.; Тарасова В. А. Высшая духовная школа России в конце XIX – начале XX века / В. А. Тарасова. – М., 2005.

Мета статті. Визначити особливості управління навчально-виховною системою духовних семінарій Російської імперії у контексті реформ другої половини XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Станом на другу половину XIX ст. в Російській імперії на чотири духовно-навчальні округи (Петербурзький, Московський, Київський, Казанський) нараховувалось 50 семінарій, в яких навчалось близько 15.060 осіб, з яких 8.940 були своєю коштом.

Процес підготовки проекту реформування духовних семінарій продемонстрував наявність в державних колах консервативного та ліберального поглядів, щодо шляхів розвитку духовної освіти в державі.

Консервативні ідеї реформ відстоювали переважно представники чорного духовенства, а саме митрополит Філарет (Дроздов), С. Бурачек, М. Єлагін та ін. Їхній погляд зводився до того, щоб зберегти за духовними семінаріями виключне право надання богословської освіти, зменшити кількість загальних предметів, а викладацький склад мав формуватися виключно з чорного духовенства.

У свою чергу, прихильниками ліберального спрямування реформ були Д. Ростиславов, Н. Помяловський, І. Белюстин, М. Хітров. За їхнім переконанням духовна освіта повинна мати не лише богословський, а й світський характер. Сам процес обговорення проекту реформ духовних семінарій в Синоді тривав упродовж чотирьох років і демонстрував відсутність спільного погляду стосовно передбачуваних змін.

За статутом 1867 р. було скасовано духовно-навчальні округи, які працювали в першій половині XIX ст.⁴ Крім того, ліквідувалась адміністративна влада академій над семінаріями та семінарій над духовними училищами, а сам курс навчання був змінений з трьохкласного на шестикласний – в кожному класі навчання проводилось рік. Семінарії переводились під безпосередній контроль єпархіальних архієреїв. Духовно-навчальне управління було скасоване, а замість нього як вища керівна

⁴Полное собрание законов Российской империи – 2. – № 44571, № 44572

інстанція з управління духовними освітніми закладами впроваджувався духовно-навчальний комітет.

Згідно зі "Штатом духовних семінарій» науково-педагогічний колектив складався із: ректора, інспектора, його помічників, професорів, економа, бібліотекаря, секретаря правління, лікаря⁵. Усі вони поєднували адміністративні обов'язки з викладанням. Навіть лікар, окрім служіння в семінарській лікарні, читав курс медицини (аж до відміни в 1866 р.). Коло їх обов'язків регламентувалося, передусім, Статутом духовних семінарій, який доповнювався указами і інструкціями Духовно-навчального Управління при Святійшому Синоді (а після його скасування в 1867 р. – Навчального Комітету)⁶.

Головним по навчальній частині і начальником "інших частин управління і усіх чиновників"⁷ був ректор семінарії. У статуті ж 1867 р. спектр обов'язків ректора обкреслювалося чіткіше: він обирався на загальних зборах з двох кандидатів, а потім затверджувався Синодом; ректор головував у правлінні семінарії, міг викладати один з богословських предметів, а в кінці кожного навчального року складав звіт по навчальній і моральній частині, який надавав на розгляд єпархіального архієрея⁸.

Дійсно, за нововведеним статутом посада ректора ставала виборною, але обрання було формальністю, адже зберігалася практика рекомендації Синоду і єпархіальних преосвящених. Крім того, під час реформ представників чернецтва на посадах ректорів змінювали особи з білого духовенства, що викликало хвилю обурень. Було відмічено, що з 60-х років все частіше фіксувалися факти хабарництва, казнокрадства та фінансових махінацій в стінах духовних освітніх закладів з боку вищого керівництва.

⁵Штат духовных семинарий // Саратовские епархиальные ведомости (далее – СЕВ). 1867. – № 15. – С. 765–775.

⁶Высочайше утвержденное положение об Учебном Комитете при Святейшем Синоде // ПСЗРи-II.–Т. 42. – № 44570.

⁷Высочайше утвержденный проект устава духовных семинарий // ПСЗРи-I. Т. 32. – № 25674.

⁸Высочайше утвержденный устав православных духовных семинарий // ПСЗРи -II. – Т. 42. – № 44571.

Деякими ректорами семінарій практикувалося виключення учнів з семінарій, а потім повторне їх поновлення за відповідний хабар⁹.

З введенням нового статуту в семінаріях змінюється не лише навчальний процес, а й викладацький склад, оскільки доступ до роботи в духовних семінаріях отримали і світські викладачі. Така ситуація дуже турбувала єпархіальне керівництво та Синод, оскільки в цьому вони вбачали загрозу для самої Церкви, а тому зміни в системі духовної освіти намагалися притримувати.

Не менш важливою була і сама атмосфера у викладацькому колективі, а тому багато чого залежало і від роботи ректора й інспектора семінарій, а саме від їхнього вміння підбирати педагогічний колектив, від компетенції та особистих викладацьких вмінь.

Крім того, напруженість суспільно-політичної ситуації в державі, розповсюдження соціалістичних ідей спонукало до того, що в семінаріях керівництво встановлювало спостереження за викладачами. Наприклад, в Ризькій семінарії викладач Петро Поспелов скаржився, що керівництво не гребувало допомогою служителів, для того щоб слідкувати за викладачами. Це сіяло ворожнечу та підозрілість між викладачами та впливало на якість їхньої роботи, а також страждала і виховна частина в семінаріях, тому непоодинокими були зауваження ревізорів з цього питання. Дехто вимагав усунення викладачів від цього процесу, інші ж – навпаки. Так, при перевірці Вологодської семінарії ревізор С. Керський виявив, що в ній діє система приховування та поблажок, через бажання викладачів задовільно пройти власну атестацію та існування системи шпіонажу із учнів, які були на службі інспектора¹⁰.

У свою чергу, реформа змінила і становище світських викладачів семінарій, їх прирівняли до цивільних службовців., згідно із затвердженим

⁹Сушко А. В. Социальный и общественно-политический облик преподавателей духовных семинарий России в 60-80-х гг. XIX века / А.В.Сушко // Памяти Ю.Д.Марголиса: письма, документы, научные работы – СПб.: Контрфорс, 2000. – С. 655 – 668.

¹⁰Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края. – Тамбов: Юлис, 2006. – 786 с.

«Положенням про права та переваги осіб, що служать при духовно-навчальних закладах та осіб, які отримали вчені богословські ступені та звання» від 24 жовтня 1876 р. За цим положенням були зрівняні в правах та перевагах службовці духовно-навчальних закладів зі службовцями освітніх установ Міністерства народної освіти. Так, викладачам семінарій присвоювався VIII клас за «Табелем про ранги», визначався розмір пенсії та виплат, а також нагороди, яких до цього часу викладачі семінарій не отримували¹¹. Таким чином ліберальність нововведеного статуту особливо яскраво проявилась у праві виборності всіх посадових осіб, а претенденти на вільну викладацьку вакансію повинні були прочитати три пробних заняття перед педагогічною радою семінарії.

Життя самих семінаристів, як до реформи так і після неї, було далеким від ідеального – воно проходило під прискіпливим спостереженням наглядача. За найменше порушення встановлених в духовній семінарії порядків (нез'явлення або запізнення в церкву, сторонню розмову з ким-небудь, "непристойне" стояння) тих, що провинилися, заносили в кондуїт. Кондуїтом називалася книга обліку поведінки. Заносили в нього імена і прізвища учнів, що провинилися, з метою доповіді інспекторові семінарії. Кондуїт був грізним знаряддям в руках семінарської адміністрації. Досі існує вислів: "Занести в кондуїт".

За найменшу, навіть незначну провинність, учні каралися. Заходи покарання були різними, залежно від вчинка семінариста. Це могла бути вимога класного наставника, інспектора або ректора, вимога педагогічної ради, призначення особливого місця за столом нижче за усіх і на віддалі від інших, засудження до утримання на хлібові й воді терміном від 1 до 7 днів, сувора догана в Правлінні і багато інших. Для досить поширеного покарання учнів різками із середовища семінаристів вибирали езекутора і чотирьох його помічників. Так, відомий історик, етнограф, фольклорист і педагог І. І. Дубасов, що вчився в духовному училищі і духовній семінарії, про

¹¹ПСЗРи – 2. – № 56496.

переріз різками згадував: «Переріз іноді був у край жорстокий: сікли двома різками з двох боків»¹².

Існувала і певна система заохочень. Наприклад, у статуті духовних семінарій перераховуються такі заохочення: похвала і підбадьорення інспектора в кімнатах перед товаришами, залучення учнів до стану старших не за посадою, але для почесності, оголошення вдячності учневі у присутності Правління семінарії, подарунки (зазвичай це були книги)¹³.

Але серед семінаристів незадоволення викликало не стільки становий характер управління семінарією та жорстке поводження керівництва стосовно них, а саме заборона участі в суспільному житті країни, вилучення світської періодики та художньої літератури тощо.

Таким чином однією з основних проблем виховної системи духовних семінарій в досліджуваний період був цілодобовий жорсткий контроль за діяльністю студентів зі сторони інспекторів та його помічників. Останні були наділені настільки широкими повноваженнями, що могли навіть призначати покарання для семінаристів. Але слід зазначити, що реформований статут зберіг за ними лише право доповідати про неблагонадійних студентів і порушників педагогічним радам, але остаточно фіскальні повноваження інспекторів семінарій відмінені не були.

Прикладом такого становища може слугувати ревізія Єкатеринославської духовної семінарії, де в рапорті інспекції архімандрит Філарет заявив про негативну налаштованість колективу та студентства щодо нього. Інспектор назвав семінарський шпиталь збіговиськом учнів, які там грали на музичних інструментах, в карти, розпивали алкогольні напої та бродили вночі по місту. За те, що перевіряючи, інспектор зробив

¹² Дубасов И. И.: Биографическая справка // Материалы Свода памятников истории и культуры РСФСР: Тамбовская область. — М., 1978. — С. 39–40.

¹³ Феодосий, еп. Тамбовский и Мичуринский / Основные положения устава 1867 года и подготовка к преобразованиям в Тамбовской Духовной семинарии // Официальный сайт Тамбовской епархии; <http://www.eparhia-tmb.ru/archierey/trudy-vladyki/osnovnyye-polozheniya-ustava-seminarii/>.

семінаристам зауваження та відіслав основну частину «хворих» на навчання, тієї ж ночі вікна в його квартирі були побиті¹⁴.

У таких випадках слід зважати і на сам вік семінаристів та їхні юнацькі амбіції, але їх протистояння з наглядовою семінарською системою інколи мали і летальне завершення. Переважно порушення та внутрішні конфлікти в семінаріях керівництво не розголошувало з відомчої етики. Так, наприклад, в журналі із суспільної поведінки учнів Харківської духовної семінарії за 1875 р. зазначалося, що чотири семінаристи були відраховані за те, що співали пісень на вулицях міста, розбили ввечері вікна в квартирі ректора. Керівництво семінарії не доповіло їм про попередні заворушення та демонстрації. Крім того, деякі студенти Харківського університету, які були причетні до революційної пропаганди, виявилися колишніми вихованцями семінарії. В постановках засідання Ради семінарії вказувалися причини такої поведінки вихованців, як негативний вплив 60-х років, вірніше було б сказати зміни, які відбулися в культурному, політичному житті суспільства тих років.

Зважаючи на таке напружене становище у виховній системі семінарій в період реформ, не можна залишити поза увагою і особові характеристики викладацького корпусу, в якому теж не було спільного погляду. Під час запроваджуваних змін одні викладачі виступали за дисципліну, інші – порушували встановлені правила. У свою чергу, такі суперечки та конфлікти серед керівництва ставали відомі семінаристам, тому це ще більше розпалювало їхні настрої¹⁵. Як наслідок, в 1879 р. резонансною стала справа Новинської вчительської семінарії, головним учасником якої був вихованець Костромської духовної семінарії Малиновський. Ним був організований революційний гурток, в якому готувалися вчителі революційного спрямування¹⁶.

¹⁴ІР НБУВ, ф. 160, спр. 1443, – арк.16–21.

¹⁵ОР РГБ, ф.262, картон 50, д 4, л.2,4,5.

¹⁶Титлинов Б. В. Молодежь и революция. Из истории революционного движения среди учащейся молодежи духовных и средних учебных заведений 1860–1905 гг./ Б. В.Титлинов – Л.: Гос. изд., 1925. – С. 25.

Беручи до уваги революційні настрої, що ширилися в колах студентів і семінаристів, новий Статут 1880 р. мав на меті не стільки виховання науково освіченого духовенства, скільки підготовку політично та конфесійно благонадійного церковно-адміністративного персоналу для держави.

На відміну від попереднього статуту, у статуті 80-х років передбачено посилення влади єпархіальних архієреїв та ректорів в духовних семінаріях. Але не змінено становище Навчального управління (перейменованого 1867 р. у Науковий комітет), на який покладался обов'язок координувати діяльність духовно-освітніх закладів. Реформаторські заходи поставили Комітет у подвійне підпорядкування. Офіційно він визначався як допоміжний орган Синоду, але був позбавлений прямого спілкування з останнім, оскільки всі його постанови проходили через розгляд комітетів Синоду та через обер-прокурора, який являвся фактичним керівником дій Наукового комітету¹⁷.

Навчальний комітет був єдиною в імперії установою, де видавалася апробація для всіх богословських творів, які не мали інших шляхів до визнання в церковних колах. Від нього залежало забезпечення семінарій та училищ новими підручниками та книгами. Але викладачі та педагогічні колективи духовних навчальних закладів не допускалися до вирішення питання щодо забезпечення семінарій новими підручниками. І як наслідок, значна частина написаних тоді праць на релігійно-богословську тематику не вийшла вчасно в світ, оскільки нові удосконалені підручники чи посібники не допускалися в обіг, доки не був вичерпаний заготовлений комплект застарілих підручників. Тому більшість викладачів, обходячи такі цензурні заборони, змушені були складати власноруч конспекти з недоступних для загального обігу книг. Звідси стає зрозумілим, що такий курс діяльності Навчального комітету та цензура позбавляли семінаристів можливості задовольнити свої потреби в знаннях з предметів, які викладалися чи були

¹⁷ Доклад о фактическом положении и желательных преобразованиях Учебного комитета при Святейшем Синоде – в связи с состоянием духовной школы – в исторической перспективе – СПб.: Б.и., 1907. – С.1–4.

цікаві самим учням, що змушувало їх шукати інші способи отримання забороненої літератури та спонукало до захоплення революційними ідеями..

Невідрегульованість системи контролю за роботою семінарія проявлялася і в роботі ревізорів, які виїжджали на перевірки. У своїх звітах вони критикували, оминаючи висвітлення дійсності, тим самим перетворювали свою роботу на формальність. Через це траплялися курйози – один з ревізорів замість єпархіального жіночого училища потрапив до жіночої гімназії, і лише залишаючи заклад після перевірки дізнався від управительки про свою помилку. Інший переплутав свої атестації і у звіті приписував їх іншим особам, або ж характеристики викладачам писалися з опитувань їхніх колег. Крім того, більшість таких ревізорських звітів приховувались від архівістів відомства.

У свою чергу, побоювання влади викликали і ті факти, що всі випускники академій і семінарій, стаючи викладачами, не полишали своїх революційних захоплень та становили загрозу не лише для студентів, а й для безпеки держави, зокрема. До того ж, революційні ідеї ставали загальносімейними – це привело до того, що керівництво освітніх закладів, в тому числі і духовних, цікавилось становищем в родинх своїх вихованців, їх політичними вподобаннями. Наприклад, у 1887 р. за політичну неблагонадійність з Костромської жіночої гімназії була виключена донька священика Ярославської єпархії, а з семінарії – син.

За таких умов занепокоєння викликали і результати синодальної інспекції у 1885 р. Полтавської духовної семінарії та училищ, оскільки ревізори відзначали незадовільний стан релігійно-морального виховання. Вони виявили, що семінаристи брали участь в політичній пропаганді з так званими настроями «українофільства», а в самій семінарії – діяльність гуртка та підпільний рукописний часопис «Пробудження». Зважаючи на те, що деякі семінаристи відмовлялися відвідувати церковні служби, спілкувалися з

неблагонадійними студентами та читали заборонену літературу, був привід оцінювати ситуацію в семінарії як небезпечну¹⁸.

Отже, реформування духовних семінарій в другій половині XIX ст., що покликане удосконалити управління та навчально-виховний процес продемонстрували недоліки та внутрішні суперечності освітніх закладів такого типу та сприяли зародженню революційних ідей в колах семінаристів.

Висновки. Реформа 1867 р. знайшла своє продовження в реформі академій в 1869 р. Під час цих перетворень введено виборний початок в обрання керівництва духовно-навчальних закладів, при цьому скасовано систему духовно-навчальних округів. Але водночас в 1860-70-х рр. різко позначився цілий комплекс проблем, які були, з одного боку, обумовлені соціально-політичною ситуацією в країні, а з іншого – внутрішніми проблемами самого духовного стану. Багато семінаристів прагнули перейти на цивільну службу, а в колах семінаристів наростали революційні настрої.

¹⁸Історія релігій в Україні: православ'я в Україні / ред. А. Колодний – К.: Укр. центр духовної культури, 1999. – Т.3. – С. 284.